

עין היח"ל
כתב עת לחקר יצירת עגנון

גליון א', תשע"א - 2011

כיוונים חדשים בחקר עגנון*

נורית גוברין

לכאורה, מה עוד יש להוסיף על חקר עגנון. הכול כבר נחקר, נאמר ופורסם. למעשה, עדיין יש פערים לא מעטים למלא. זאת בנוסף על התביעה לפיה, כל דור מחוייב לחזור ולקרוא מחדש את הקלאסיקה שלו, לחזור ולקרוא מחדש את המחקר שפורסם עליה, לחזור ולעיין בו, בהתאם לרוח דורו ובהתאם למה שהתחדש במחקר בכלל ובמקרה זה במחקר עגנון, בפרט. במסגרת זו אני מבקשת להצביע על שלושה כיווני מחקר, הקשורים בעגנון, שבהם המחקר עדיין בתחילתו, או בשוליו ויש מקום לפתח אותם, אם לא לבנות מחדש את יסודותיהם. ובעיקר: להעבירם מן השוליים אל המרכז.

כיווני מחקר אלה מבוססים על גישתי הרחבה והכוללת המנחה אותי במחקר הספרות העברית:

הכרת הספרות ומחקרה אינה יכולה להיעשות בחלל הריק, אלא בהקשריה הרחבים: ההיסטוריים, הביוגראפיים, החברתיים, הפואטיים, לרבות אלה הלשוניים והאידיאולוגיים. ככל שתעמיק היכרות זו, כך יינתנו בידי הקורא, הלומד, החוקר כלים פרשניים טובים

* תמצית המאמר כהרצאה ביום עיון בנושא: "חקר עגנון היום. יום עיון לציון ארבעים שנה לפטירתו של הסופר", באוניברסיטת בר-אילן, המחלקה לספרות עם ישראל, ט"ז בכסלו תש"ע (2.3.2010).

ומדויקים יותר להעמקת הקשב ביצירה. אם כי תמיד יש לזכור: כל פרשן מביא את עצמו אל היצירה ומפרש אותה בהתאם למה שהוא, וכיום – עוד יותר מתמיד. המתח הקבוע השליט בכל יצירתו של עגנון, מאפשר פרשנות קוטבית עוד יותר מאשר בכתביהם של יוצרים אחרים. בתקופה זו פועלות כמה גישות בעת ובעונה אחת. מצד אחד, גוברת ההכרה בחשיבות ההקשר, במיוחד זה הביוגרפי כתנאי להעמקת הקשב ביצירה. מצד שני, בולטות נטיות חזקות, להתעלם מן ההקשר, לקרוא את הספרות קריאה אקטואלית-עכשווית, קריאה מגדרית, קריאה עם הטייה פוליטית; קריאה עם הטייה אידיאולוגית. לכן, לדעתי, יש לחזק את הגישה הראשונה, של מחקר הספרות בהקשריה ולהצביע על כיוונים נוספים בחקר עגנון, שיש לחזקם, ולהעבירם, כאמור, מן השוליים אל המרכז.

כיוונים אלה, ששלושה מתוכם יוזכרו כאן, מחזירים את הריאליה, את ההיסטוריה ואת ההקשרים לאיש וליצירתו. יתכן, שיטביעו עליהם חותמת (סטיגמה) שהם שייכים ל"שיח הישן". אבל האם "השיח הישן" הוא רע? – לפחות אני איני חושבת כך. אני תמימה. אני מודעת לכך שהעובדות אינן משנות דבר, או לפחות אינן משנות הרבה, וכל אחד מצליח לכופף אותן "להוכחת" השקפת העולם שלו. אבל בכל זאת, אני מעיזה לחשוב, שאולי יחזירו כיוונים אלה את המחקר חזרה לאובייקטיביות, עד כמה שהדבר אפשרי, ועד כמה שהיא בכלל קיימת ואפשרית. אולי אפשר יהיה להחזיר את מחקר עגנון השועט מחוץ למקום ולזמן, חזרה למקום ולזמן. אולי אפשר יהיה, על ידי חזרה לכיווני מחקר "ריאליסטיים-אובייקטיביים", לחלץ במידה מסוימת מגמות שונות ב"שיח האקטואלי", המושכות את עגנון לכיוונים אידיאולוגיים ופרשניים אופנתיים, מקוטבים, מימין ומשמאל: מצד אחד לכיוון הדת והמסורת ומן הצד האחר לכיוון החילוניות הקיצונית, עד כדי "פוסטים" למיניהם. יצירת עגנון, על המתחים המובנים בתוכה, מאפשרת כמעט הכול. דברי כאן אולי יתרמו להשאת מתחים אלה בלתי פתורים.

יוזכרו כאן, כאמור, שלושה כיוונים בלבד, המצויים כיום בשולי המחקר, שאני קוראת להעתיקם למרכז: א. מקומה של הריאליה ביצירות עגנון; ב. עגנון בזיכרונותיהם של בני דורו; ג. עגנון במכתביו. כל אלה חשובים כאמצעי להעמקת הקשב ביצירתו וגם לגופם. כל אלה חשובים להכרת האחרים שמעורבים בהם (הזוכרים, המתכתבים) ולהעמקת הכרת התקופה ואווירתה. ככל שהולכים ומתרחקים מן התקופה, כך רבה החשיבות לחזור ולהחיותה כדי לקרוא את היצירה בהקשריה, לפני שמנתקים אותה מהם, כמנהג הימים האלה.

א. על מקומה של הריאליה ביצירות עגנון

יותר ויותר מתברר שעגנון בדה מעט מאד דמויות, מאורעות ומצבים. יותר ויותר מתברר שעגנון שיקע ביצירתו דמויות, מצבים, אביזרים ותנועות שהכיר בחייו, בסביבתו הקרובה, או

שקרא עליהם בספרים ובעיתונים. ככל שמעמיקה ההכרה, שהספרות אינה נוצרת בחלל הריק, ויש להכיר את הרקע ההיסטורי, האישי, המקומי שלה, כך הולכת ופוחתת הרתיעה מלעסוק בזיהוי. מה שנקרא קודם בלעג ובדחייה "רכילות". "הרכילות" מתגלה כחומר הגלם מן המציאות, ההכרחי להעמקה ביצירה הספרותית.

אחת התופעות הבולטות במחקר הספרות היום, היא העובדה שגם אלה שחונכו על "מדע הספרות" והתעלמו מן הביוגרפיה, מכניסים אותה היום בדרך המלך של מחקרם, ומרגישים צורך להצטדק ולהתנצל על כך.¹ ההצדקה בפיהם ובפי מבקריהם שאין זו "רכילות" אלא הקשרים, והביוגרפיה הכרחית להבנת הרוח הכללית של היוצר ופרטי יצירתו. והדברים ארוכים. יותר ויותר מתברר, כי עד כמה שמצליחים לפענח את האיש שהיה, את הדמות בשר ודם שמאחורי היצירה, כך מצליחים להבין יותר את גלגוליה ביצירה הספרותית, את המעבדה האמנותית הפנימית של היוצר ואת תרומתה למשמעות הכוללת של היצירה. האיש שהיה הוא מקור, ודינו ככל מקור אחד מן התנ"ך, מן המקורות, מן ההיסטוריה ומן הספרות.² תובאנה כאן, כמה דוגמאות מן העבר להכרח של הכרת הריאליה להבנת המעבדה הפנימית של עגנון, ובעיקר למשמעות שהוא מעניק לפרטי המציאות שנהפכו למרכיבים ספרותיים.

1. המעבדה האמנותית של עגנון

הדוגמה הבולטת ביותר היא ספרו של אברהם הולץ: **מראות ומקורות**. מהדורה מוערת ומאוירת של **הכנסת כלה** לש"י עגנון (הוצאת שוקן, 1995). ספר זה מגלה את המעבדה האמנותית של עגנון, כיצד סיפח ליצירתו את מה שראה, שמע והכיר סביבו. כיצד לש את כל החומרים האלה יחד, ושעבד אותם למשמעות הכוללת של יצירתו. "שמונים אחוז מעבודתו ב'הכנסת כלה' היו תחקיר, ורק עשרים אחוז פרי הדימיון" אמר אברהם הולץ בראיון עם יהודה קורן (**ידיעות אחרונות**, 15.9.1995).

אברהם הולץ נאלץ להסתמך על "אילנות גדולים" בספרו זה, כדי "להכשיר" אותו בעיני אנשי "מדע הספרות" בישראל. הוא נשען על חוקרי **יוליסס** של ג'יימס ג'ויס "המציגים את המידע

¹ רות קרטון-בלום. **הרהורים על פסיכו תיאולוגיה בשירת נתן זך**. הוצאת הקיבוץ המאוחד תשס"ט-2009; הלל ברזל בסדרת ספריו **תולדות השירה העברית מחיבת ציון עד ימינו**, כגון בכרך ח': **שירת ארץ-ישראל: מהפכות צורניות: אסתר ראב, אבות ישורון, אמיר גלבע, יהודה עמיחי**. הוצאת ספרית פועלים תשס"ז-2007; ורבים אחרים.

² ראו בעת האחרונה את סדרת מאמריה של שרה בן-ראובן **בהארץ** 2010-2011, שבהם היא מזהה את הדמויות בחייה של לאה גולדברג ואת מערכות היחסים ביניהם, שמצאו את ביטויים ביצירתה. וכן גל התגובות שעורר מאמרו של דן לאור על זיהוי הדמות בשירה של עגנון: "כשמנפרד הרבסט פגש את שאול אדלר בגן הציבורי ברחביה" (**הארץ**. תרבות וספרות. כ"ב בסיון תשע"א, 24.6.2011).

הדרוש כדי להבין את רמזי הטקסט ואת כל רובדי הניואנסים הטמונים בו" אם כי הם "מסתייגים מכל קביעה פרשנית". אברהם הולץ הולך בדרכם בנקודה זו, אבל מספק חומרי-גלם לפרשנות. לדעתי, חוקרי עגנון כן צריכים ואף חייבים לגייס את גילויי הריאליה וחומרי הגלם ביצירתו של עגנון לפרשנותה.

הספר ידוע היטב לחוקרי עגנון ולאובהי יצירתו, ואין צורך כאן להביא דוגמאות לחשיבות הכרת פרטי הריאליה להבנת הרומן. די אם נסתכל בשתי המפות הפותחות את הספר: "מסלול המסעות של ר' יודיל חסיד" ו"יישובים הנזכרים בהכנסת כלה", כדי לעגן את השמות הנזכרים בספר בגיאוגרפיה של האזור, ולהבין שהמסעות הם אמיתיים ומדויקים ונערכו לא בדמיון אלא במציאות. "היתה לו יכולת מרשימה לקרוא מפות צבאיות ולתרגם אותן לפרוזה. כך ידע לדייק בתיאור פיתולי הדרך כאילו נסע בה, ולציין שיש מינזר מצד ימין וטחנת רוח משמאל", העיד אברהם הולץ באותו ראיון. הדיוק הגיאוגרפי לפי הכלל: ככל שהריאליה מדויקת יותר כך יכול הסופר להתרומם ממנה ולהפליג על כנפי הדמיון בפרשנות שהוא מעניק לגיבורי סיפורו ולמעשיהם.³

2. דמות במציאות ודמות בספרות – זיהוי

יותר ויותר מתברר שלמרבית גיבורי הספרותיים של עגנון היו מודלים בשר ודם במציאות. כך מתברר מן המחקרים, של אנשי ספרות ושל מי שאינם אנשי ספרות אבל קרובים או מכירים את "המודל". טענתי היא, כאמור, שהכרת אב הטיפוס שבמציאות, מסייעת להבנת הדמות שבספרות. הדמות ההיסטורית כמוה כ"מקור" – וכשם שחייבים להכיר את המקור במקרא או בספרות הדורות לביטוי של עגנון כדי להבין כהלכה את דרך השימוש בו ביצירתו, כך חייבים להכיר את "המקור" = מודל שבמציאות כדי להבין את מנגנון השינוי שהפעיל עגנון, וכיצד רתם אותו למשמעות הכוללת של יצירתו.

כיוון זה של המחקר קבל תאוצה עם פירסומה של **שירה** וסקרנות הקוראים הייתה רבה. לזהות מי הוא מי? אבל אז, מעטים המחקרים, שלאחר הזיהוי, נתנו משמעות פרשנית לקשרים בין הדמות במציאות לבין הדמות בספרות. הזיהוי שם אכן נשאר בגדר "רכילות"

³ אריאנה מלמד אמנם טוענת בביקורת הלגלגנית שלה על ספרו של אברהם הולץ: "נפלאות הראזיבולקא", **העיר**, 6.10.1995 שלא חשוב לה לדעת את פירוש המילים ומקורות הביטויים, אבל כנראה אין מנוס מתגובות ציניות מסוג זה. ונאמנה יותר היא תגובתו המשבחת של חיים באר, אחד העגנוניסטים המובהקים בספרות, ברשימת הביקורת שלו על הספר: "מסתער על ביצורי הטקסט העגנוני" **בהארץ**-ספרים. 24.1.1996. אגב, ראזיבולקא היא מין מעיל מאטלס, ממשי משובח.

ו"סקרנות" והוציא "שם רע" לעצם הזיהוי, ובעיקר לתכונת "הסקרנות". אבל הלא ה**סקרנות** היא אִם כל מחקר. בלעדיה אין מחקר ואין גילויים ואין המצאות ואין התקדמות במדע.⁴ עגנון עצמו עודד את קוראיו וחוקריו, לגלות את המודלים, שלא רק שלא טרח להכחיש שהם קיימים, אלא אדרבא, טרח להבליט שיש כאלה. אבל כדרכו, נהנה לתעתע בקוראים ובעיקר בחוקריו בזיהוי האדם שמאחורי הדמות. כמו כן העיד לא פעם על הדמויות במציאות ששמשו לו כמודלים לגיבורי ספרו (כך גם מי"ב ביומנו ואחרים), בעיקר כשלא עשה שימוש בדמויות מפורסמות. לעיתים קרובות, נשארה עדותו ספונה בספרות הזיכרונות (ראו בהמשך) ולא נעשה בה שימוש פרשני.

כך, למשל, בספרו של דוד כנעני: **ש"י עגנון בעל-פה**⁵ סיפר עגנון ליעקב כנעני: "פעם אחת שמעתי על ישיש מביטשוטש, בן 105, היושב כבר עשרות שנים בארץ. הלכתי אליו ושאלתי אם הכיר את אבי-זקני. [- -] הישיש שימש לי דוגמה לר' אלטר ב'תמול שלשום". וכן:

את תהילה פגשתי לפני שלושים שנה בעיר העתיקה, בחג השבועות. הלכתי אל הבראצלאבים, עמדה לה יהודיה זקנה בחוץ ושאלה אותי "און צו מיר קימט נישט אריין?" [ואלי אינך נכנס?] בדרך כלל טועים המבקרים והקוראים בזיהוי גיבורי, ובייחוד לא ירדו – גם החריפים שבהם – לסוף הרמזים והכוונות שב"עידו ועינם". מה, יש סבורים כי ברכניץ ["שבועת אמונים"] שקועה דמותו של רופין? הבלים! צוחק מאוד: כנראה שאכתוב פעם את "תולדות אנשי השם", האנשים שהם גיבורי סיפורי (שם, עמ' 53).

ועוד העיד באזני דוד כנעני: "אני אינני פוטוגראף, בתהליך היצירה חלים שינויים בדמויות. יש לי הרבה סיפורים גנוזים ואי-אפשר היום לפרסמם משום דרכי-שלום או מסיבות אחרות. אם אפרסם מנין לקחתי את גיבורי תהא זו סנסאציה גדולה". (שם, עמ' 53 - 54). גם בתחום זה, מתקדם, כאמור, המחקר בשנים האחרונות, אם כי בעצלתיים, ועדיין חושש מן התווית "רכילות" בזיהוי האיש ששימש מודל לדמות בספרות.

3. דוגמה לאימוץ תנועה

⁴ כמה ממחקרי עוסקים בנושא זה ביצירתם של עגנון ואחרים, ובהם הפרק: "קנאי, זועם, אוהב – יעקב מלכוב", בספרי **דבש מסלע. מחקרים בספרות ארץ-ישראל**. משרד הבטחון – ההוצאה לאור תשמ"ט-1989. דמותו של יעקב מלכוב נכללה בשמה המפורש **בתמול שלשום** ותפקדה ברומן כחלק מן המערך של המתח בין עולם יפו ועולם ירושלים, כשבכל עולם חיוב ושלילה כאחד.

⁵ הוצאת הקיבוץ המאוחד תשל"ב, עמ' 51.

לא רק דמויות "העתיק" עגנון מן החיים אלא גם פרטים אחרים שמשכו את תשומת לבו מאנשים שפגש. עדויות מסוג זה מצויות בדבריהם של סופרים לא מעטים, כגון, העתקת "תנועה" מן החיים אל הספרות. דוד כנעני העיד, כי באחת משיחותיו האחרונות עם עגנון סיפר עגנון:

פעם מסרתי סיפורים ל"דבר" וזמן רב לא שולם לי שכר-סופרים. הייתי דחוק מאוד בכסף. באתי לעורך, לזלמן רובשוב [זלמן שז"ר], יצאנו לרחוב ופגשנו בדויד רמז, הגזבר. אמר לו רובשוב: עגנון מבקש שכר-סופרים. הכניס רמז ידו לכיסו, כאילו עומד להוציא כסף, פשט אותה לפניו, ואמר: כסף? גם אני רוצה כסף! תנועה זו ניצלת אח"כ בסיפורי "הזיווג", כיצד עומדת האלמנה לפני הממונה על החלוקה, הלה מכניס את ידו לכיסו, והיא מהרהרת הרהורי חרטה: איך זה העיזה להטריד אדם נכבד; והממונה פותח את ידו, והיא ריקה, ואומר: כסף? גם אני רוצה כסף! (עמ' 113 - 114).⁶

עד כאן על "קצה המזלג" כמה דוגמאות שכבר פורסמו. אבל, עדיין, זהו שדה שנחרש בחלקו הקטן בלבד. ובעיקר, המשמעויות הפרשניות מזיהויים אלה טרם נוסחו.

4. ניסיון לזיהוי נוסף

תובא כאו דוגמה חדשה, לזיהוי של דמות מן המציאות ששימשה כמודל לדמות ספרותית. מאמצי זיהוי אלה, שהצליחו בחלקם בלבד, מגלים את האפשרויות שעדיין מצפות למחקר מסוג זה, של המעבדה האמנותית של עגנון, על שני אגפיה: אגף הזיהוי ואגף משמעויותיו של זיהוי זה.

הדוגמה היא מתוך סיפורו של עגנון "הגלילה".⁷ מכיוון שעסקתי לא מעט בסיפורי העלייה השנייה, לרבות בסיפורו של מאיר וילקנסקי "הגלילה" שפורסם לראשונה ב**העומר**, (חוברת ד' ניסן תרס"ט) התעניינתי במיוחד בסיפור זה של עגנון בעל אותו שם. כידוע, עגנון היה באותה תקופה מזכיר מערכת **העומר** בעריכתו של ש. בן ציון, ובחוברת השלישית, פורסם סיפורו "עגונות".⁸

⁶ בהערה בעמ' 114 מובא נוסח הקטע המקביל מסיפורו של עגנון "הזיווג", שפורסם לראשונה ב**הארץ**, 18 ו-25 באוקטובר 1967.

⁷ כונס ב**פתחי דברים**. הוצאת שוקן תשל"ז-1987, עמ' 197-209.

⁸ ראו ספרי **העומר. תנופתו של כתב-עת ואחריתו**. הוצאת יד יצחק בן צבי תש"ם-1980. ועוד בספרי לפי מפתח השמות ובמחקרי.

על סיפור זה "הגלילה" כתבה אמונה ירון בהערותיה ל"פתחי דברים": "הגלילה". פרקי טיולים בארץ מתוך כתב יד. לפי סימנים חיצוניים נראה כי נכתבו באותו זמן שנכתבו הפרקים מט-סו שבפרשה השלישית של "הדום וכסא" (לפנים מן החומה, עמ' 219 - 228) ויתכן שגם פרקים אלה נכתבו לשם "הדום וכסא".

פרקי "הדום וכסא" פורסמו בהמשכים רבים, כפי שכתבה אמונה ירון, בהערותיה ללפנים מן החומה (שבט תשל"ה) החל משנת תשי"ח/1958. "פרשה שלישית" מתוך "הדום וכסא" כותרתה: "ימי ילדותי" (עמ' 182). מקומו של הסיפור "הגלילה" כנראה, לאחר סעיף מט שפתיחתו במלים: "אבל אני לא נתייאשתי" (עמ' 219) וסימומו: "שנה שניה שהייתי בארץ אמרתי לעצמי אם זכיתי לבוא לארץ אלך ואראה את הארץ. מצאתי לי חבר והלכנו בשנים. בדרך ממירון לצפת מצאתי. אחר כך אספר לך היאך היה המעשה אבל עכשיו מאחר שהזכרתי את מירון אספר לך מעשי מירון שמשתכחים והולכים כרוב המעשים שנעשו בארץ" (עמ' 220).

הסיפור מתאר מסע של עגנון שמטרתו, "לאחר שעשה כך וכך שנים ביפו ובמושבותיה ובירושלים", לראות את הארץ ו"לעשות את ל"ג בעומר במירון". כידוע תאריך זה הוא עניין גדול בחייו של עגנון.

בסיפור זה הוא פוגש כמה וכמה אנשים, חלקם נזכרים בשמם כגון: "חנה מיזל ושש הבנות שעושות עמה" (עמ' 204) ואחרים ללא שם אלא בכינוי הכללי: "אדם". לעיתים הוא נותן בהם סימנים (עמ' 202) ולעיתים לא (עמ' 202). עם כולם הוא נפגש, פגישות קצרות או ארוכות, הם נכנסים לחייו ולאחר מכן נעלמים.

איני יודעת אם נערך מחקר מיוחד על סיפור זה, ועל בני האדם שנכנסים ויוצאים בו. גם טרם ערכתי מחקר אם יש מקום להשוואה בין "הגלילה" של מאיר וילקנסקי, לבין "הגלילה" של ש"י עגנון. בכל אופן, אני מבקשת להזכיר בהקשר זה, שתי דמויות בלבד, שעוד לפני ניתוח תפקידם בסיפור ותרומתם לעיצוב משמעותו, חשוב לזהות מי הם בני-דמותם במציאות.

הראשונה היא: *וולויל שומר שהיה חזן בגולה*; והשניה היא: *שמריה בנגיס*.

את "חטאי אני מזכירה כאן". תחילה לא ידעתי איך לקרוא את שם המשפחה וסברתי שאולי המדובר ב"שומר", כלומר, מי שהיה חזן בגולה ונעשה שומר בארץ ישראל. לאחר מכן, בעזרת המומחים, התבררה לי טעותי: השם הוא: שומר, והוא שם המשפחה שלו.

מה מקומן של שתי דמויות אלה בסיפור? – את הראשונה, "רבי וולויל" פוגש המספר ב"אכסניא" בחיפה. הוא מתואר כ"אורח יודע נגן", כמי "ששם בחוצה לארץ היה חזן" (עמ' 200) אבל כאן בארץ הוא מעשן בפרהסיה. בעלת הבית מבקשת ממנו: "ישיר לנו החזן כאותו הניגון ששר לפני הרבי הגליציאני" (עמ' 201). והוא אכן שר "שיר המעלות. קולו נאה היה. לא קיטע תיבה ולא כפל תיבה. אחדות גמורה היתה בין הקול ובין המלים".

שמו של וולויל מזכר שוב, בפיו של "אדם אחד" חבר לשעבר במפלגת "הפועל הצעיר", שהמספר הכירו בנוה-צדק ובתחנות נוספות של חייו:

אפשר שפגשת באכסניא אדם אחד וולויל שומר שמו. הוא היה חזן בעירנו, מחמת חילוקי דברים בינו לבין הגבאים הניח את החזנות ובא לארץ. מחר או אחר מחר חוזר הוא לחוצה לארץ ונוסף גם הוא על מוציאי דיבת הארץ, מפני שלא מצא כאן מה שביקש. מה ביקש? ידים שלא עשו מימיהם שום מלאכת עבודה אינן עשויות לאחוז במעדר ובתי תפילה המבקשים להם חזנים אין בארץ, שכל יהודי בחזקת חזן ומוכן לעבור לפני התיבה (עמ' 204).

שם אחר שנזכר באותו סיפור מפיו של המספר בטיולו עם ידידו משכבר הוא במשפט תמוה: "אלמלא אני אלכסנדר רוצה הייתי להיות שמריה בנגיס" (עמ' 205).

בלילה, באכסניה, כשהמספר עייף "מאותן העליות והירידות שבעיר ובהר", והוא "פושט" את ידו "לכבות את הנר חזר שמריה ובא". מתנהלת ביניהם שיחה, שמתוכה מתברר ששמריה אינו יכול לישון. הוא יושב ליד המספר ומספר לו את תולדותיו: "עליתי לארץ על מנת לעבוד את אדמתה. [...] בן כפר אני ועם עבודת האדמה גודלתי" (עמ' 206). מסתבר מסיפורו שהגיע עם כסף כדי לקנות חלקת אדמה, אבל כספו אבד לו "על ידי אנשי מרמה". לאחר שנשאר בידיים ריקות, השכיר עצמו לפועל. בינתיים, רצתה אמו לעלות לארץ ושלחה לו כסף כדי שיקנה לה "כברת ארץ" והוא "חס על אמו" ולא סיפר לה "מה שאירע אותו בארץ ובמה אבד כספי" (עמ' 206).

סיפורו של שמריה אינו מסתיים.

בפרק השביעי, שניכר שנכתב ממבט לאחור, ממרחק הזמנים, המספר ושמריה יוצאים יחד ביום ראשון למצוא עגלה לנסוע בה לטבריה. שמריה מסייע לו, אבל נפרד ממנו "לשלום" והמספר ממשיך לבדו עם בעל העגלה שגר במצפה ואינו רוצה לקבל שכר נסיעה. בעל עגלה זה, הוא דמות נוספת בסדרת הדמויות המופיעות ונעלמות בסיפור, הראויות לדיון מיוחד בהקשר אחר. מן הראוי לנסות ולזהות את דמותו במציאות. מסתבר שבעל עגלה זה הוא "פלא אדם" והמספר, ששכח את שמו או שכח מלכתחילה לשאול את שמו, אינו מצליח לפגוש אותו פעם נוספת (עמ' 209). אין רבים שעגנון הכתיר אותם ביצירתו בתואר מרומם כזה.

בחזרה לשתי הדמויות הראשונות: וולויל שומר ושמריה בנגיס. מכיוון ששיערתני שהמדובר באנשים במציאות שעגנון פגש והכיר, ולימים שילב את דמויותיהם בסיפורו זה, פניתני אל עקיבא צימרמן ש"כל רץ לא אָנָס ליה" בכל הקשור בחזנים ובחזנות ואל רפי וייזר נאמן ארכיונו של עגנון בבקשה לסייע לי בזיהויים.

ואלה התשובות שנתקבלו בכוחות משותפים:

ממכתבו של עקיבא צימרמן אלי מיום ז' בטבת תש"ע (24.12.2009) מסתבר שאמונה ירון בהמלצת דב סדן פנתה אליו כבר לפני למעלה משלושים שנה, כדי לדעת "אם היה חזן בשם שומר או טומר". אין ספק כי כתב ידו של עגנון, הותיר ספק בקשר לכתיב הנכון של השם. אגב כך, תיקן לי עקיבא צימרמן, כי אין כל קשר עם "שומר", כפי שסברתי בטעות בתחילה. תשובתו של עקיבא צימרמן אז לאמונה ירון והיום לי:

השבתי לה כי בגליציה היתה משפחת חזנים בשם שומר. [...] בינתיים התברר לי כי מבני המשפחה חיים בארץ ישראל. אחד מהם הוא אריה שומר, מנהל לשכת עזר ויצמן בעבר. יו"ר מועצת עת"א הקודמת כנציג הגמלאים.

אריה שומר בעצמו הוא חזן לעת מצוא, וידידי היועץ המשפטי בדימוס יוסף חריש, ספר לי כי בבית הכנסת בנוה אביבים בו הוא מתפלל היה אריה שומר עובר לפני התיבה, כאשר היה גר שם.

עקיבא צימרמן הזכיר את דמותו של וולויל שומר בספרו: **ברון יחד. מעולם החזנות והמוסיקה היהודית**⁹ ובין השאר ייחס את הופעתם של סיפורי חזנים רבים בכתביו לכך ש"עגנון היה בן שבט לוי", ואף בנאומו בעת קבלת פרס נובל "הזכיר את אבותיו הלויים שזמרו בבית המקדש". לדעתו של עקיבא צימרמן, בתיאור זה של וולויל שומר, ב"הגלילה" הצליח עגנון במשפטים ספורים להעלות "את בעיית החזנים והחזנות בארץ ישראל כפי שהיא מזה ששים שנה". עם זאת, אין עקיבא צימרמן מוסיף פרטים על תולדות חייו של וולויל שומר. יש להמשיך ולחקור, אולי בעזרת אריה שומר, מתי והיכן נולד? מתי והיכן נפטר? מתי עלה לארץ ועוד כהנה וכהנה. וכן, עד כמה היה עגנון נאמן למציאות, מה שינה ומדוע? וכן, איזה תפקיד ממלאה דמותו בסיפור זה?¹⁰

מי היא הדמות השנייה: שמריה בנגיס? – במכתבו הנ"ל של עקיבא צימרמן (24.12.2009) כתב לי:

השם מצלצל באזני אך אינני זוכר בקשר למה. אולי שם של איזה רב. כשאזכר אודיעך. אגב, פרופ' דב סדן פנה אלי לפני שנים רבות בקשר לזיהוי דמויות בספור "כנגן המנגן" שב"פתחי

⁹ הוצאת ארכיון החזנות המרכזי, תשמ"ח-1988. הפרק "חזנים וחזנות ביצירתו של ש"י עגנון", עמ' 57-70.

¹⁰ בספרו הנ"ל של עקיבא צימרמן, בספריו האחרים ובשפע המאמרים שכתב על עגנון ועל אחרים נמצאים זיהויים נוספים לדמויות הספרותיות בכתביו של עגנון. נדמה לי שעד עתה לא ניצל מחקר עגנון מקור עשיר ונאמן זה.

דברים". לא אזכור כרגע מה בדיוק ביקש ומה היתה תשובתי. [ובנ. ב. הוסיף:] אכן, ב"ה זכרוני לא הטעה אותי. שמריהו בנגיס היה רב בתחילת המאה ה-17, סוף המאה ה-18 עדיין לא מצאתי היכן.

תשובתו של רפי וייזר, מיום 17.12.2009: "[...] על אף התיאורים והפרטים הכמו ביוגרפיים-האותנטיים אני מסופק אם ניתן היום לזהות את האנשים הללו בשמם. אגב, בנגיס הוא שם משפחתו של הגאב"ד, זליג ראובן, של העדה החרדית בירושלים שנפטר ב-1953 אולי בזמן שעגנון כתב את "הגלילה", שככל הנראה היה פרק מ'הדום וכיסא"¹¹.

חידת זהותו של שמריהו בנגיס לא נתנה מנוח לעקיבא צימרמן, והוא המשיך לחפש. ביום 24.6.2011 שלח אלי צילום כתבה מתוך העיתון **שבת בשבתו**, גיליון 1376 מיום ב' בסיון תשע"א (4.6.2011). במדור "אישי ישראל" תחת הכותרת "נשיא לבני ראובן", בשולי הרשימה בסוגריים עגולים: "לפלגות-ראובן ת"א, פתח דבר)". כותב הרשימה הוא הרב "אורי דסברג ז"ל, שנהרג בתאונת דרכים"¹².

הרשימה מתארת את הרב ראובן בנגיס, את בקיאותו המופלגת בגמרא, את חייו "בדירה צנועה בירושלים" ומזכירה את ניסיונו "להוציא ירחון לבני תורה בשם 'חכמי ליטא'", "לאחר שחזר לליטא בסיומה של מלחמת העולם הראשונה", שממנו הופיעה חוברת אחת בלבד.

הפרטים על תולדות חייו מועטים:

זכה לעלות לאחר שנות רבנות בכמה מערי ליטא וכשכבר היה קרוב לגיל 75. במשך 11 שנים שימש לצידו של הרב דושינסקי, ומאז פטירתו של זה שימש כראב"ד העדה החרדית. בירושלים נפגש שוב עם ידידו משכבר ימים ומימי לימודיו בוולוז'ין, הרב איסר זלמן מלצר. הוא נפטר למחרת חג השבועות (ז' בסיון תשי"ג). [...] ידיד אחר היה לרב בנגיס, אלא שלא היה במקביל אליו בארץ (ואילו היה...). והוא הראי"ה קוק. על אודות ידידות מיוחדת זו תמצאו בחוברת "אור ראובן".

¹¹ המחפש את השם בנגיס, או לפי הכתיב: בענגיס, באינטרנט אכן יגיע לשמו של רבי זעליג-ראובן בענגיס, ולספרו **לפלגות ראובן**. הוא שהמליץ על הרב יוסף שלום אלישיב. ועדיין איני יודעת אם היה קשר בינו ובין שמריהו בנגיס ומה טיבו. הזיהוי עדיין מחכה לחוקר ולמחקר.

¹² מתוך מכתבו של עקיבא צימרמן, מיום כ"ו סיון תשע"א (28.6.2011), שבו עוד פרטים על אורי דסברג. ולענין "הרב בנגיס": "עדיין אין בידי פרטים נוספים [...]. חיפשתי בתדהר ולא מצאתי ערך עליו. אני אשתדל לשאול בין הרבנים שאני מכיר. כאשר יהיו לי פרטים נוספים אשלח לך". הקוראים מוזמנים להשלים את החסר ויבואו על התודה.

לפי מיטב ידיעתנו, הרב בנגיס נולד בשנת 1864 ועלה לארץ בשנת 1938 (תודתי נתונה לד"ר בר קוטלרמן על עזרתו בבירור פרטים אלה). ייתכן שהמדובר בעלייתו בפעם השנייה. כל הפרטים האחרים עדיין צריכים בדיקה ואישור, לרבות חידת השם הפרטי אצל עגנון: שמריה בנגיס.

וכך, נשאר עדיין שתי הדמויות האלה פתורות בחלקן בלבד. דוגמה לקושי הגדול של הזיהוי, ולהכרח המחקרי, בכל זאת לזהותן, כדי להיטיב להבין את התפקידים שהן ממלאות במערך הכולל של הסיפור ומשמעותו.

לסיום סעיף זה שלוש הערות, על כיוון זה של מחקר הריאליה בכלל ומחקר הזיהויים בפרט: **הראשונה.** הקושי בכיוון זה של המחקר, אינו רק קושי "פסיכולוגי" של החינוך על ברכי "מדע הספרות" או החשש להאשמה ב"רכילות". יש כאן קושי של ממש. כיוון זה של המחקר מחייב "לצאת לשטח", להגיע למקורות ולאנשים. המקורות ברובם אינם מקורות ספרותיים, המחייבים להכיר את ההיקף ואת ההווי. מתמעטים והולכים האנשים היכולים להעיד, מְקְלִי ראשון, גם כמי שהיו בני דור, וגם כמומחים לנושא. זהו במידה רבה, מחקר כפוי טובה. המאמצים הרבים להגיע לזיהוי מסתיימים לא פעם בלא-כלום, וגם כשהם מצליחים. איש, מלבד החוקר עצמו, אינו יודע כמה מאמצים הושקעו בו. בסופו של דבר, מנת חלקו של מחקר זה הוא זלזול בתגליות מסוג זה ולגלוג עליהן ועל החוקר.

השנייה. זהו מחקר בלשי לכל דבר. ומי שאוהב "אקשן" יאהב מחקר בלשי-ספרותי זה. במחקר חידתי זה הנתונים מעטים ומבלבלים: לפעמים יש שם מלא, לפעמים רק שם פרטי, לפעמים גם זה לא – אלא תיאור מקום, פעולה או מצב בלבד. ולא פעם, כדי להוסיף קושי על קושי, חלק מן הפרטים עשויים להיות בדויים, ולקוחים מדמיונו של היוצר. ועל סמך זה יש לצאת לדרך – לחקור ולזהות.

השלישית. זוהי הצעה מעשית. לאסוף את כל זיהויי הדמויות ביצירתו של עגנון, למְחַשֵּב אותם, כדי שאפשר יהיה לדעת מי כבר זוהה ואיך ומה עוד נשאר לעשות. ללא רישום שיטתי, נשארים זיהויים אלה חבויים בזיכרונות וברשימות, שאינן תמיד ספרותיים, ויש צורך להתאמץ במיוחד כדי להגיע אליהם אם בכלל הדבר אפשרי.¹³

¹³ דוגמה לזיהוי, שבינתיים נשאר גנוז בספרות, מתוך ספרו של חיים באר: **נוצות** (תש"ם 1979): באחד התיאורים של המשפחה על קרוביה וידידיה ודמויות ירושלמיות נוספות, הזכיר את "רַבּ בן-ציון יאדלר, אותו מגיד-מישרים, שעמד ככל הנראה לנגד עיני ש"י עגנון בבואו לעצב את דמותו של רבי גרונם יקום-פורקן בתמול **שלשום**, ונתמנה לממונה מטעם הבית-דין-צדק הירושלמי על הפרשת התרומות והמעשרות בקרב מושבות השומרון, מְשַׁכָּה שזנח עד מהרה, לאחר שלמד לדעת – כמאמרו של הדוד צוֹדֵק – על איזה צד של הלחם מרוחה החמאה. הוא גילח את פיאותיו וזקנו, השליך מעליו את חאלאט-הפסים האפור-הלבן ונעשה פְּקִיד בקופת-חולים של ההסתדרות". (עמ' 123)

ב. עגנון בזיכרונותיהם של בני דורו

ספרות רבה נכתבה על עגנון על ידי מי שהכירו אותו אישית והיו במחיצתו. אבל עדיין לא נאספו זיכרונות אלה ועדיין לא נעשה בם שימוש שיטתי במחקר, כדי להכיר את האיש שמאחורי היצירה. ובמיוחד: עדיין לא נערכה רשימה ביבליוגרפית מלאה שתרכז את כל הזיכרונות שנכתבו על עגנון, ומתוכם תצא אנתולוגיה, עם מבחר דברי זיכרונות על עגנון. אנתולוגיה כזו תוכל לשמש חומר נוסף להכרת האיש ולהכרת היצירה על רקע הכרת האיש. מקום מיוחד בזיכרונות אלה תופסים זיכרונותיהם ועדויותיהם של סופרים, שהכירו את עגנון ו/או תיארו את השפעתו והשפעת יצירתו על עולמם.

ספרות הזיכרונות היא עדיין ענף מוזנח במחקר. מעטים הסופרים שזכו לרשימה ביבליוגרפית שתרכז את הזיכרונות שנכתבו עליהם, לאנתולוגיה שתרכז אותם ולמחקר ביוגרפי-ספרותי שיסתמך עליהם.

ובכל זאת יש כמה דוגמאות. כגון: ברדיצ'בסקי, ברנר, ביאליק, רחל. אף אחד מהם לא זכה לכל "המערכת" המוצעת, אבל בכל זאת נעשה משהו. כך, למשל, יש שני אוספי זיכרונות על ברנר: של שמעון קושניר משנת 1971 ושל יצחק כפכפי ואורי ברנר משנת 1991. השלמה לאחר 20 שנות מחקר. אין צורך לומר שלא מעט מחוקרי ברנר ומקוראיו מסתמכים על זיכרונות אלה כשהם עוסקים ביצירתו ובהשפעתו. כך, למשל, אספתי אני ברשימה ביבליוגרפית את כותבי הזיכרונות על מיכה יוסף ברדיצ'בסקי האיש, וערכתי אנתולוגיה הכוללת מבחר מתוכם: **בודד במערבו – מיכה יוסף ברדיצ'בסקי בזכרונם של בני זמנו**¹⁴ בצירוף מבוא: "חכמת הפרצוף – מ"י ברדיצ'בסקי בעיני בני זמנו". בחלקו הראשון של המבוא – התייחסות עקרונות לחשיבותו של ז'אנר הזיכרונות, ולזהירות שצריך להתייחס אליו בבחינת "כבדהו וחשדהו". בחלקו השני – היכרות עם מ"י בתחנות חייו השונות, כפי שתואר בידי בני דורו ללא מרחק וממרחק השנים.

הוא הדין בזיכרונות על רחל ושירתה. מבחר דברי זכרונות והערכה, שערכו האחים מרדכי שניר ושמעון קושניר (1971) שאין מי שכותב על שירתה שאינו נזקק להם. לאחר מכן הופיעו זיכרונות נוספים, הן של אורי מילשטיין בן אחותה והן של אחרים, המחייבים עדכון ורענון האנתולוגיה הראשונה.

על ביאליק נכתבו כמה ספרי זיכרונות, כגון: יעקב פייכמן, לרבות הדגשה על "ביאליק יום יום" (תש"ה; תשי"ג) כשם ספרו של הצייר חיים גליקסברג, הרשומים בביבליוגרפיה של משה עצינו: **הספרות על חיים נחמן ביאליק בלשון העברית** (1997). הכותבים על יצירתו, נעזרים בספרות זיכרונות זו, אבל עדיין אין אנתולוגיה שלהם, כפי שיש אנתולוגיה

¹⁴ הוצאת עיריית חולון – מינהל החינוך והתרבות, בית דבורה ועמנואל תשנ"ח-1998.

(שהתיישנה זה מכבר) של השירים שפורסמו על ביאליק, לכבודו ולזיכרו, שמספרם גדל והולך בהתמדה.¹⁵

אם נעשו התחלות במחקר זיכרונות זה בארבעה סופרים אלה, ואולי פה ושם גם על כמה אחרים, לא כך ביחס למרבית הסופרים האחרים, ועגנון בתוכם. קיימות התחלות על סופרים שנכתבו עליהם זיכרונות אבל אלה לא נרשמו ולא נאספו בשיטתיות. כגון: טשרניחובסקי, א"צ גרינברג, ג. שופמן, דבורה בארון, פנחס שדה. על סופרים רבים מאד, ועגנון בתוכם, נכתבו אמנם זיכרונות, אבל הללו מפוזרים על פני "שבעה ימים". זאת ועוד. כמעט שאין סופר שלא העיד בזמן מן הזמנים ובהזדמנויות שונות, על השפעתו של עגנון על יצירתו, בראיונות, בזיכרונות, בנאומים בקבלת פרסים ובטקסים שונים. עדויות אלה חשיבותן רבה להבנתו של דור ספרותי ולהבנתו של כל יוצר ויוצר בנפרד. מי התחיל כשהוא כבול ב"עבותות עגנון" ואיך השתחרר מהם ומצא את קולו העצמאי והמיוחד. אין רישום נפרד המרכז עדויות אלה יחד בחטיבה אחת, אין הם מאורגנים בהתאם לתחנות חייו של עגנון, באופן שכל שלב משלבי חייו ילוּהו בזיכרונותיהם של אלה שהעידו עליו באותו שלב. אין רישום נפרד של הסופרים שהעידו על מקומו של עגנון בחייהם. עדיין אין אנתולוגיה שתציג בפני הקורא מבחר מקיף מזיכרונות אלה ותמחיש את הדרך שבני דורו של עגנון בחרו לזכור אותו.¹⁶

בהתאם ל"שיח" האופנתי, גם מחקר ההשפעות של עגנון על סופרים אחרים קבל צביון אידיאולוגי, בהתאם למגמותיו של החוקר. מטבע הדברים שנבחרו דוגמאות מעטות בלבד, בחלקן בוטות, קיצוניות, ומכיוון שאין רישום כולל, אין לדעת אם הן יוצאות-דופן או דרך-המלך. גם יש לחקור עדויות אלה על "השפעות" במסגרת מחקר כולל על החוקיות של ההשפעות, ולבדוק אם המגמות שצוינו בהשפעות של עגנון על סופרים אחרים, הן יוצאות-דופן או דרך-המלך.

כך, למשל, הוצגה יצירתו של א. ב. יהושע, שראה בעגנון אב-רוחני, כאילו ביצע בה "רצח אב", אבל האם אין זה תמיד כך? בספרות ובחיים? ביצירה ובמפלגות האידיאולוגיות. ואולי "רצח אב" בספרות הוא הכרחי, קבוע ותמיד מפרה? וכן, לא נבדקו דוגמאות אחרות, הן כעדויות ישירות, והן במעשה היצירה עצמה.

תובא כאן דוגמה אחת מרבות: עדותו של אהרן מגד בתשובה למישאל: "עשרה דברים שהשפיעו עלי" (1996). הדברים נאמרו לאחר חלוקת פרס עגנון לאהרן מגד על ספרו **עוול** (1996). האם גם בה יש "רצח אב"? או אולי חוב של בן לאביו הרוחני ותלמיד לרבו? וזאת, יחד עם השאיפה הקבועה וההכרחית להשתחרר ולהיות עצמאי?! בסעיף השביעי תחת הכותרת: "עברית עמוקה שפה" אמר אהרן מגד:

¹⁵ נזכרו כאן בקצרה דוגמאות יחידות בלבד.

¹⁶ הוא הדין בעדויות סופרים על השפעותיהם של ביאליק וברנר עליהם, אם להזכיר שניים בלבד.

למדתי תנ"ך בבית הספר, קצת תלמוד בגימנסיה ויותר אצל אבי; וביאליק, טשרניחובסקי וכו' אבל מכמניה העשירים של העברית נחשפו לפני עם קריאת עגנון, הזז, תרגומיו של שלונסקי ושירתו של אלטרמן. זכותו של עגנון היא, שמתוך שאתה נתפס לסיפור המעשה שלו, השובה לב, נעשית לשונו מורגלת לך כאילו היתה שלך. שני דברים גדולים אתה למד ממנו: שמילים עתיקות עשויות להיות רבות משמעויות; ושבעברית של מדרשים וספרי יראים אפשר לכתוב ספרות "מודרנית" לעילה ולעילא, על כל הדקויות המורכבות של נפש האדם.

אין כאן המקום לנתח, תשובה זו על הסכנה לסופר שבקריאת עגנון: "נעשית לשונו מורגלת לך כאילו היתה שלך" ועל ההשראה הגדולה שהוא מעניק לו.¹⁷

מסלול זה של איסוף הזיכרונות, רישומם השיטתי, עיבודם וניתוחם לצורך הכרת היוצר ולצורך הכרת היוצר ויצירתו הוא חשוב עד מאד. הוא יכול לא רק לרענן את המחקר הספרותי אלא להעמיקו ולהוסיף לו תובנות חדשות. אחת הסיבות לכך שמסלול זה עדיין מוזנח, ביחס לעגנון וביחס לסופרים רבים אחרים, היא, משום שעדיין, שלטת האופנה מבית מדרשו של "מדע הספרות", שגרס, אם לנסח בלשון בוטה: "לסלק את היוצר מיצירתו" ולהתבונן ביצירה מתוכה, אך ורק ביצירה, תוך התעלמות מהקשריה הביוגראפיים. למעשה, גם מהקשריה האחרים, למעט אלה הספרותיים-פואטיים-תיאורטיים.

הגיע הזמן להשתחרר, השתחררות של ממש, מגישה זו, ולהכניס גם את ספרות-הזיכרונות לדרך המלך של מחקר הספרות. כמובן, עם כל ההערות וההסתייגות של היעזרות בחומרים מסוג זה. אבל האם אין כוחה של הערת הסתייגות זו יפה לכל שיטות המחקר?!

אסתכן ואנסח עיקרון נוסף: ההיכרות הקרובה עם דמותו של היוצר, מסייעת להבין טוב יותר את דקויותיה של יצירתו, אבל לא פעם דמותו של היוצר מעניינת לכשעצמה לא פחות מן היצירה.

מה קורה לזיכרונות על סופרים הנופלים בידיו של אָמן, של סופר-חוקר, היודע לנצל אותם ולבנות בעזרתם לא רק סיפור מרתק אלא תובנות מעמיקות על דמויותיהם של היוצרים? – על כך מעיד ספרו המרתק של חיים באר: **גם אהבתם גם שנאתם. ביאליק, ברנר, עגנון – מערכות-יחסים** (1992), הנקרא כרומן מתח של ממש. ספר זה השפיע על דור חדש של

¹⁷ על כך כתבתי במחקרי על ברנר: "בין קסם לרסן", שנכלל בספרי **ברנר – "אובד-עצות" ומורה-דרך**. משרד הבטחון – הוצאה לאור תשנ"א-1991. והדברים ארוכים. על הצל הגדול שמטיל גדול בדורו על סביבותיו נכתב עד כה מעט מאוד. ראו ספרו של יונתן יבין: **שמר-בית**. הוצאת עם עובד תשע"א-2011, שבו "השפה המכושפת" היא אחד מגיבורי הספר, ויש בה "הכלאה של סגנונות" בין השאר גם עברית "ברנרית ועגנונית". מתוך הכיתוב על העטיפה האחורית של הספר.

קוראים, שימש לו מקור השראה, כפי שהראיתי בספרי: **צריבה – שירת התמיד לברנר** (1995).¹⁸

ספרו של דוד כנעני: **ש"י עגנון בעל-פה** (תשל"ב), מזכר לעיל כדוגמה לזיכרונות ותיקים שנקלטו. דוגמה מאוחרת, שטרם נקלטה במחקר היא ספרו של צבי אנקורי: **כדקל במדבר**.¹⁹ צבי אנקורי, שהיה שכנו של עגנון בשכונת תלפיות שבירושלים (עמ' 198), צבר הרבה מאד "שעות עגנון" לאורך שנים, והעלה את רשמיו מהיכרותו עמו ומשיחותיו הרבות עמו על הכתב בכישרון וביכולת מרובים. בצד תיאור יצירתו של עגנון מנקודת ראותו של קורא משכיל, מצטיירת דמותו של עגנון כאדם וכאישי שיחה: "מטבע הדברים, שכנות של מגורים באזור מבודד שימשה גורם מקרב ותיקים וחדשים, ואך טבעי היה שייווצר קשר בין הצעיר, שמעבר מזה של הסמטא, ועגנון, שמעברה השני". (עמ' 199).

אביא דוגמה אחת בלבד מזיכרונות אלה, שכל אוהב עגנון חייב להכירם.

בין תחומי התמחותו הרבים של צבי אנקורי היא גם "חקר הקראים והקראות" נושא שעגנון לא רק התעניין בו אלא היה מעורב בו "אישית", כחלק מזיכרונות ילדותו במזרח-גליציה ובראשוני רשמיו מירושלים (עמ' 201). בספר משמש צבי אנקורי כמתווך בין עגנון לבין הקהילה הקראית, שכעסה עליו, כיוון שהאשימה אותו שבכתביו אין הוא מתייחס אליהם בכבוד (עמ' 201). בספר מובאת "טיוטת עפרון של איגרת עגנון אל הקראים" משנת תש"כ/1960 (עמ' 202-203): "כתב הבהרה, שבו מפרט עגנון את יחסו החם אל הקראים, ומסביר שפירשו שלא כהלכה כמה מתיאוריו (עמ' 204). ואמנם, מסכם צבי אנקורי "בעקבות המכתב ששיגר עגנון אל מזכיר העדה, וכתוצאה של השיחות שהשליח [כלומר צבי אנקורי] ניהל בעת ביקורו ברמלה, השלום וההבנה באו לשרור בין עגנון לבין עדת היהודים הקראים בישראל, ומאז, מדי שנה בשנה, נשלח לש"י עגנון בתלפיות שי ידידות ופיוס: לוח שנה קראי שבהוצאת העדה". (עמ' 205).

צבי אנקורי אינו חוסך מן הקורא גם צדדים פחות נעימים בעגנון האיש, במתחים שהתהוו ביניהם, בתגובותיו הקשות והלא סלחניות של עגנון על מפרשי יצירותיו, ביניהם צבי אנקורי עצמו, ביחסו של עגנון למבקרו, קנאותו לפרטיותו, לכבודו ועוד הרבה מאוד. אלה הם זיכרונות על "דמות עגולה" ולא על "דמות שטוחה" ועם זאת, מתוך ידע והיכרות של כתביו, של אישיותו והערכה רבה אליהם.

¹⁸ וכן כינוס רשימותיו של חיים באר משנות השמונים של המאה העשרים: **מזיכרונותיה של תולעת ספרים. מסעות בעקבות סופרים וספרים**. הוצאת עם עובד תשע"א-2011.

¹⁹ הוצאת כרמל תשס"ח-2008. זהו חלקו השני של ספר זיכרונותיו של המחבר, מן ההיסטוריונים החשובים במדינת ישראל. חלקו הראשון **ערמוני אשתקד** יצא לאור בהוצאת כרמל בשנת 2001.

כך, למשל, לאחר שהעז צבי אנקורי להציע בפני עגנון את פרשנותו לסיפורו "הדום וכסא", "התעטף עגנון בשתיקה" "לפתע עמד מלכת. הוא סובב את גופו לעבר חברו ואמר בקול יבש: 'קִינְד-לִיִּבְן (ילדי שתחי)', אינך מבין כלום". ומוסיף צבי אנקורי: "בזאת הגיעה לקיצה הקריירה הקצרצרה של אנקורי כפרשנו של עגנון" (עמ' 209).

הדוגמה על הקראים, והדוגמה של ניסיון הפרשנות הכושל, בספרו של צבי אנקורי **כדקל במדבר** הן שתיים מתוך שפע הזיכרונות החשובים המאירים את עגנון האיש ואת יצירתו בספר זה. ספרו של צבי אנקורי, הוא חלק מספרות הזיכרונות על עגנון, שיש לאסוף אותה, לרשום אותה, להוציא אנתולוגיה מתוכה, להעזר בה בהמשך המחקר על עגנון ויצירתו ולהעביר נושא זה מן השוליים אל המרכז.

דומה שלמותר להוסיף, שכל המכשולים לפיתוחו של כיוון זה, חשיבות הזיכרונות להבנת היוצר ויצירתו, ולהעתקתו מן השוליים אל המרכז, זהים לאלה שפורטו בסעיף הקודם בפרשת הריאליה וזיהויי הדמויות.

ג. עגנון במכתביו

גם כאן מתבקשת הערת פתיחה: כל מה שנאמר בסעיפים הקודמים, כוחו יפה גם לסעיף זה: על חשיבותם של מכתבים למחקר היוצר ויצירתו; על כך שעד היום רק טפח מחליפת המכתבים הענפה שניהל עגנון – נחשף. ורק טפח מטפח זה – נחקר; על הקושי לאסוף את המכתבים, ובמיוחד לההדירם, כלומר להוציאם לאור בצירוף הערות והארות. הולכים ומתמעטים אלה המסוגלים לעשות מלאכה זו, והאוניברסיטאות, שאינן מעודדות כיוון זה של המחקר, גם אינן מחנכות חוקרים ראויים בתחום זה.²⁰

מכתבי סופרים הם פתח-הצצה לעולמם. הם הטיטוטות של המחשבות. הם מגלים את ה"מאחורי הקלעים" של היצירה הספרותית, ומסייעים להגדיל את הקשב ביצירה עצמה. מכתבי-סופרים חושפים את היוצר שמאחורי היצירה, ואת מערכת היחסים שבינו לבין הסובבים אותו, ולא פחות, בין היוצר לבין עצמו. הם מסייעים לתיארוך היצירות, ולהבנת ההתפתחות שלהן. ועוד הרבה. בנוסף על הסקרנות הטבעית לקרוא את מה שנועד, לכאורה, מטבעו לרשות היחיד, להיקרא בארבע עיניים, יש עניין רב בכל הצצה ל"מאחורי הקלעים" של נבכי נפש הסופר ושיטוט במעבדה הספרותית שלו. לכאורה, כיוון שהסופרים, מדרך הטבע, מייחסים חשיבות רבה למילה הכתובה ולמכתב, אבל לא פחות הם מודעים לכך, שיש סיכוי סביר גבוה למדי, שמכתביהם עתידים להתפרסם ברבים ביום מן הימים. לכן, מלכתחילה,

²⁰ למיטב ידיעתי עדיין אין אוניברסיטאות בארץ רואות בנושא ההדרת מכתבי סופרים עבריים נושא הראוי לעבודת דוקטור בתחום הספרות העברית.

הם כותבים "עם הפנים אל הפרסום", ומכוונים במודע את דבריהם אל הרבים, ולא רק אל היחיד שאליו הם כותבים בצנעה, כביכול.

ההדרת מכתבים היא מלאכה קשה, מקצועית וכפויית טובה. לכן, רק מעטים פונים אליה, והיום פחות מאשר בדורות שעברו. יש סכנה שפחות ופחות אנשים יוכלו בעתיד להעיר ולהאיר את שפע הרמזים מכל הסוגים החבויים במכתבים כמו אלה של עגנון, דב סדן ורבים נוספים, שהמכתב שימש להם אמצעי ביטוי לא פחות חשוב מיצירתם, ושהשקיעו בו תעצומות נפש רבות. בתחום חקר מכתבי עגנון נעשו הצעדים הראשונים ובראשם: **מסוד חכמים. מכתבים 1909 – 1970. עגנון. ברנר. ביאליק. לחובר. כצנלסון. סדן.**²¹ ועוד לפני כן פורסמו: 1. חילופי האגרות בין עגנון לבין רעייתו: **אסתרליין יקירתי** (1983) עד 1931.²² 2. חילופי המכתבים בין ש"י עגנון לזלמן שוקן בשנים 1916 – 1959; 3. התכתבויות בין עגנון למרטין בובר; 4. בין עגנון לקורצוויל; 5. בין עגנון לישראל כהן.²³

מכתבים נוספים של עגנון ועמו פורסמו על ידי יחידים בהזדמנויות שונות. אבל ספק אם קיימת רשימה כוללת של ההתכתבויות עם עגנון שפורסמו עד כה וגם ספק אם יש רישום מלא של מכתבי עגנון המצויים בארכיונו ובארכיונים אחרים ושל מי שכתבו אליו.²⁴ חילופי המכתבים החד-סיטריים של הכותבים לעגנון כבר היו ידועים קודם ובעיקר עם ברנר וביאליק, שההדיר הדור הקודם, אבל עם הספר **מסוד חכמים** התגלתה תמונה שלמה הרבה יותר של ההתכתבות עם האישים שנכללו בו: מכתב ותשובתו בצדו, עד כמה שהדבר היה אפשרי. כיוון שמכתבי עגנון מפוזרים בארכיונים של מקבליהם, והמכתבים של השולחים לעגנון, הם הנמצאים בארכיונו של עגנון, לא תמיד שמרו המקבלים את מכתבי עגנון ולא תמיד שמר עגנון את מכתבי הכותבים אליו.

על חשיבותם של חילופי מכתבים להבנת הכותבים, יצירתם, אווירת התקופה, היחסים בין הסופרים לבין עצמם, של הסופרים עם משפחותיהם ועוד הרבה, יעידו אותם מחקרים שעשו שימוש במכתבים בכתיבת ביוגרפיה או מונוגרפיה של נושא מחקרם. ודומה שאין צורך במסגרת זו, להדגים, לפרט ולהרחיב.

²¹ הוצאת שוקן תשס"ב-2002, בההדרתם של אמונה וחיים ירון.

²² למיטב ידיעתי חלקם השני טרם פורסם, אף על פי שהוכן לדפוס לפני שנים.

²³ **חילופי מכתבים בין ישראל כהן ובין ש"י עגנון ודוד בן-גוריון.** עורכת: נורית גוברין. הוצאת עקד תשמ"ה-1985.

²⁴ דוגמה לרישום שיטתי של ההתכתבות הענפה של מ"ב נמצאת בארכיון "גנזי מיכה יוסף" בחולון. את הרישום עשה אבנר הולצמן בקבצים שערך: **גנזי מיכה יוסף. ארכיון מ. י. ברדיצ'בסקי-בן-גוריון.** תשמ"ח; תש"ן; תשנ"ב.

תצא מכאן קריאה, אם אכן יש צורך בה, של פרויקט בעל כמה שלבים: א. רישום כולל ומקיף של ההתכתבות עם עגנון: מכתביו והכותבים אליו; ב. רישום כולל ומקיף של מה שכבר פורסם; ג. פענוח כל ההתכתבויות מכתב-היד, העתקתם לדפוס וסריקתם למחשב; ד. הוצאה שיטתית של כל ההתכתבות עם עגנון, עם מבוא הערות והארות, ומפתחות, לפי סדר כרונולוגי, ולא רק לפי האישים שאליהם נכתבו המכתבים. קיימים כמה מודלים לפירסום מכתבי אישים כגון אלה של ז'בוטינסקי; של משה שרת, ואפילו אותם כרכי מכתבים שיש צורך להרחיבם של אגרות אחד העם; אגרות ביאליק; אגרות ברנר, אגרות יצחק למדן ועוד. אין ספק שזוהי משימה לאומית, לא קלה, לא רק מן הבחינה התקציבית, אלא בעיקר מן הבחינה המעשית: הולכים ומתמעטים אלה שהם בני בית באותם עולמות שעגנון בא מהם, והם יכולים להעיר ולהאיר לא רק את יצירתו, אלא גם את שפע הדמויות, המעשים והאישים הנזכרים או נרמזים במכתביו. ולא פחות קשה, לרדת לעומקם של משחקי הלשון והרמזים המתוחכמים החבויים בהם. ולא אמרתי דבר על פענוח כתב-היד.

הערה אישית

את מכתבי עגנון אני זוכרת כחוויה אישית מבית אבא. אבי ז"ל, ישראל כהן, התחנך בבוצ'ץ, משנת תרפ"א/1921 בהיותו בן שש-עשרה. הוא הכיר היטב את משפחתו של עגנון בבוצ'ץ. יחסי ידידות קרובים היו בין אבי לעגנון מאז שנת תרפ"ז/1927, שנתיים לאחר עלייתו של אבי לארץ ישראל בשנת תרפ"ה/1925. אבי היה בן דורו הצעיר של עגנון, צעיר ממנו ב-17 שנים. ש"י עגנון נולד בשנת תרמ"ח/1888; ישראל כהן נולד בשנת תרס"ה/1905.

כידוע, כתב-היד של עגנון קשה לפענוח ולקריאה. ביום שבו הגיע לביתנו באמצעות הדואר מכתב מעגנון, התגייסה כל משפחתנו לפיענוחו: אמי, אבי ואני. אחותי, חגית הלפרין, היתה עדיין קטנה בשנים הראשונות, וכשגדלה, הצטרפה אף היא למעגל המפענחים. אני זוכרת עד כמה רבה הייתה גאוותי על שהצלחתי לפענח מילים או מילה בכתב-ידו הזעיר והבלתי-קריא של עגנון, ועד היום שמורה לי מיומנות זו.

באחד ממכתביו התלונן אבי בפני עגנון שכתב ידו קשה לקריאה:²⁵ "ולא יכולתי לפענח את השורה האחרונה במכתבך ואיני יודע איזה גליון של 'הפועל הצעיר' אתה מבקש". מכתב 63 מיולי או אוגוסט 1958, עמ' 76). על כך ענה לו עגנון במכתב הכתוב בכתב יד אבל באותיות דפוס, שצילומו מובא בספר **חילופי מכתבים**, מכתב מס. 66, עמ' 79, מאשקלון מיום 8.3.1959: "ראה כמה אני עושה בשבילך, שאני מצייר אותיות". כלומר אני כותב בכתב יד באותיות דפוס.

²⁵ ראו מראה מקום בהערה 23.

הקשרים בין עגנון לבין אבי נמשכו כל השנים, והפגישות ביניהם היו קשורות, בין השאר, גם בידיעות שרצה עגנון לשאוב מאבי על בוצ'ץ ועל אנשיה ומראותיה. אבי, שעזב את בוצ'ץ' בשנת תרפ"ה/1925, זכר אותם היטב.

לימים, מאז היותי תלמידת תיכון, זכיתי גם להכיר אישית את ש"י עגנון ולשוחח עמו בהזדמנויות שונות, בביקוריו בבית הורי, ובמסיבות ספרותיות שונות. חוֹנָה יקרה זו שמורה עמי עד היום.